

NƏSİMİ YARADICILIĞINA YENİ BAXIŞ

Məhəmməd Əliyev

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Azərbaycan şairi və siyasi-fəlsəfi fikir nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığının zənginliyi və rəngarəngliyi onun öz dövrünün nə qədər böyük söz sahibi olduğunu sübut edir. Nəsimi yaradıcılığı və həyatı tədqiqatçılar tərəfindən hər tərəfli araşdırılsa da, bir sıra məsələlər hələ də mübahisəli qalmaqdadır. Məqalədə Nəsiminin bir sıra şeirləri və fəlsəfi fikirləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Nəsimi, hürufilik, insan amili, kamillik, kainat, cahan.

A NEW LOOK AT NASIMI CREATIVITY

Mahammad Aliyev

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The richness and diversity of the Azerbaijani poet and political-philosopher İmadəddin Nəsimi's creativity proves now well he is the author of his time. Although Nəsimi's creativity and life have been thoroughly explored by researchers, a number of issues still remain controversial. In the paper Nəsimi's poems and philosophical ideas are analyzed.

Keywords: Nəsimi, hurufizm, human factor, perfection, universe, world.

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО НАСИМИ

Махаммад Алиев

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. Богатство и разнообразие творчества азербайджанского поэта и политико-философского мыслителя Имадеддина Насими доказывает величие этой личности своего времени. Хотя творчество и жизнь Насими были тщательно исследованы исследователями, ряд вопросов все еще остается спорным. В статье проанализированы некоторые стихи и философские идеи Насими.

Ключевые слова: Насими, хуруфизм, человеческий фактор, совершенство, вселенная, мир.

XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəlləri Azərbaycan və bütün Yaxın və Orta Şərqi tarixində ən mürəkkəb dövr olmuşdur. O dövrün tarixçisi Nizaməddin Şami özünün "Zəfərnəmə" adlı əsərində Əmir Teymurun dili ilə belə təsvir etmişdir: "Bu hal mənə çox əcaib və qərib gəlir, zamanın hadisələri ilə bu hərcmərclik zühur etmiş, hər şey nizamından çıxmış, padşahlığın mərasimi ortadan qalxmışdır...." [4, s.6].

XIV əsrin ortalarında Hülakilər dövlətinin süqutundan sonra Yaxın və Orta şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda vahid dövlətçilik problemi əsas məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmaması, feodal özbaşınalıqları, yadelli işğalçıların tez-tez baş verən basqınları təsərrüfatı dağıdır, əhalinin həyat səviyyəsini aşağı salır, gündəlik həyatı dözülməz hala gətirib çıxarırdı.

XIV əsrin son onilliklərində Əmir Teymur və Qızıl Orda xanı Toxtamışın mübarizə meydanına çevrilmiş Azərbaycanda sosial həyat səviyyəsi daha da aşağı düşmüşdü. Belə bir şəraitdə yerli əhali gələcək xoş günlərin arzusu ilə ümidini qeyri - adi bir qüvvəyə bağlayır və dinə, fəlsəfi meyllərə daha çox yaxınlaşırdılar.

Belə bir dövrdə Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə yeni dini - fəlsəfi cərəyan meydana gəldi. Banisi Şihabəddin Fəzlullah Astrabadi Nəimi (1339-1394) olan bu cərəyan hürufilik idi. “ Hürufi ” sözü ərəb dilində “ hərflər ” mənasını verir. Bu təriqətin əsas ideyası Quranın hərf sistemi vasitəsi ilə izah olunmasına əsaslanır. Hürufilikdə “yeddi” rəqəmi müqəddəs hesab edilir və burada Quranın təhlili və yazımı saylar üstündə qurulmuşdur. Bu təriqət şiə təmayüllü olsa da, yaranışından etibarən istər şiə, istərsə də sünni məzhəbinin daşıyıcıları arasında xeyli tərəfdar toplamış, xüsusilə təsəvvüf vasitəsi ilə ədəbiyyata və digər təriqətlərə təsir etmişdir [5, s.127-128].

Hürufiliyə görə kainat əbədidir və müxtəlif dövrlər sadəcə bir-birini əvəz edir. Hürufilik fəlsəfəsinin əsasını mistik panteizm təşkil edir. Hürufilik iddia edir ki, bütün dünyanın və yaradılışın sirri hərflərdədir. Hürufilər belə fikri irəli sürürdülər ki, insanlar Allahın özünün vücudundan qopmuş parçalardılar. Yalnız kamil insan yenidən Allaha qovuşacaqdır. Bu o zaman baş verir ki, insan yaradılışın ən yüksək səviyyəsinə çatır. Hürufiliyə görə Allah gizli bir xəzinədir. Hər şeyin həqiqəti, mövcudluğu və ruhu isə səslərdir. Gizli bir xəzinə olan Allahın ilk təcəllisi, kəlam şəklində görünən səslərdən ibarətdir. Səsin kamilliyi isə kəlam, yəni sözdür. Kəlam isə ancaq insanlarda zümr edər və özünü sadə göstərir. Kəlam bir qrup ünsürlər halında müxtəlif formalar alır. Bu ünsürlər, ərəb və fars əlifbasındakı 28 və 32 hərfdir. Kainat və insanın əsası səsdür, mövcudatdakı səs ilahi nitqin səmindən fərqli olaraq maddidir. Hürufiliyə görə kainat səslərlə doludur. Səslərin isə kamil forması sözdür. Sözüün ifadə olunmasını isə Allah yalnız insana bəxş etmişdir [6, s.17-19].

Hürufiliyin ən parlaq nümayəndələrindən biri də Azərbaycanın məşhur şairlərindən biri İmadəddin Nəsimi (1369-1417) olmuşdur.

Doğum və ölüm tarixindən tutmuş, yaradıcılığı, yaşadığı yeri, fəlsəfi fikirlərinə qədər mübahisəli qalan Nəsimi haqqında külli miqdarda elmi əsər və məqalələr yazılmış, lakin bir sıra məsələlərdə hələ də, onun həyat fəaliyyəti və yaradıcılığı tam şəkildə öz obyektiv qiymətini almamışdır. XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində YUNESKO-nun qərarı ilə Nəsiminin 600 illik yubileyi keçirilən vaxtda, sovet elmində Nəsimini az qala bir ateist kimi qələmə verirdilər. Əslində bu müəlliflərə də haqq qazandırmaq olar. Çünki XV əsrin əvvəllərində Nəsimi edam olunarkən, onun əsas “günahlandırma maddə”-si də kafirlik olmuşdur. Buradan belə çıxır ki, Nəsimini nə müasirləri, nə də ki, sonrakı nəsillər tam dərk edə bilməmişdir. Bunun ən başlıca səbəbi isə Nəsiminin hürufiliyi yüksək mərhələyə qaldırması və “ənəlhəqq” (həqq mənəm) söyləməsində idi. Məhz, ona görə də İmadəddin Nəsimini “Allahlıq iddiasına düşən kafir” adıyla damğalamağa cəhd edirdilər. Lakin, əslində Nəsimi Allah və insanı o qədər çox sevirdi ki, insanları Allahın ən çox sevimli qulu adlandırır və insanın simasında Allahın adını oxuyaraq, Onun insanla vəhdət təşkil etdiyini söyləmişdi.

Nəsimi dindar idi. Ona görə də müasirləri onu Seyyid kimi tanıyırdılar. Yaradıcılığından da bəlli olur ki, Nəsimi islam dininin bütün qayda-qanunlarını dürüst başa düşür və bilirdi. Nəsimi yazırdı ki :

Qurandır onun sürəti, aydır Nəsimi, şək deyil,
Mümkir əgər yox derisə, uş müshəf, uş təfsirimiz [2, s.72].

Göründüyü kimi, Nəsimi nə Allahı inkar edir, nə də ki, onun peyğəmbərə nazil etdiyi Quranı. Əksinə onların hər ikisini müqəddəslər müqəddəsi hesab edir.

Sadəcə olaraq Nəsimi dövrünün çox mürəkkəb sosial-siyasi mənzərəsinə və insanı öz mənafeləri naminə dəyişdirən ruhanilərin özbaşınalığına qarşı səsinə ucaldır, qəflətdə yatan insanlara əsil haqqa inamın aşılmasının başqa yolunu tapmayaraq bir az ifrata yuvarlanırlar:

Ey özündən bixəbər, gəl haqqı tanı, səndədir
Gir vücudun şəhrinə seyr et gör anı, səndədir [2, s.172].

Göründüyü kimi, Nəsimi Allaha olan sevgisini dərin duyğular vasitəsi ilə tərənnüm etmişdir. Ona görə də qeyd etmişdir ki, Allaha aşıq olmayan insan yuxudadır. Nəsimi əslində “ənəlhəqq” deməklə insanları həmişə öz qəlblərində Allahı duymağa və bununla da şəer qüvvələrdən azad olmağa çağırırdı. Tarix boyunca “şəer məsələsi” həm dünyanı Tanrı mərkəzi kimi izah etməyə çalışan filosof üçün də, Tanrının - Allahın varlığını bütün varlığıyla mənimsəmiş sıradan dindar üçün də problem olmuşdur. Nəsimiyə görə, bu dünyada şəer kimi görünən hadisələri dərinlərdən dərk edib anlamaq üçün Allah yolunda yanmaq lazımdır. Qəflət yuxusundan oyanmaq isə müdrik insanlara məxsusdur. Nəsimi isə insanları məhz, bu müdrikliyə, kamilliyə çağırırdı. Nəsimiyə görə kamil insanın ən gözəl xüsusiyyəti öz nəfsini yenməkdir. Öz nəfsinə sahib olan insan gizli sirləri duya bilir. O insan ki, nəfs yolunu deyil, ali bir eşq yolunu tutaraq kamala çatır, haqqa qovuşar. Haqqı özündə taparaq həqiqəti və gərəqliyi duyar. Həqiqəti tapmaq isə bütün gizli sirləri duymaq deməkdir. Ən böyük həqiqət də öz varlığındakı ilahi qüvvəni duymaqdır. Şair bu barədə belə yazırdı :

Ey həqq əhli, yəqin imiş bu köbər
Kim, bilən nəfsimidir əhli – nəzər
Nəfsini kim ki, bildi buldu həqi
Nəfsini bilməyənlər oldu şəqi [2, s.249].

Bax, budur, Nəsiminin “ənəlhəqq” ideyasının əsas mahiyyəti. Deməli, “ənəlhəqq” deməklə Nəsimi heç də özünü Allahın yerində qoymur, özünün etiraf etdiyi kimi “O gözəl Allaha qovuşur”.

Göründüyü kimi, Nəsimini araşdıran elm adamları arasında zaman-zaman kəskin fikir ayrılıqları olub. Lakin Nəsiminin ideyalarının obyektiv mahiyyəti demək olar ki, tam şəkildə öz əksini tapmayıb. Nəsiminin ən çox mübahisəyə səbəb olan şeirlərindən biri də “Məndə sığar iki cahan” sözləri ilə başlayan məsnəvisidir. Nəsiminin bu şeirini başdan-ayağa diqqətlə izlədikdə onun mənasının tamamilə başqa səmtə yönəldiyini görürük. Belə ki, bu günə qədər hakim fikir “Məndə sığar iki cahan” şeirdə əslində “Məndə sığar ikən cahan, mən bu cahana sığmazam” kimi ifadə olunmalıdır. Bu ifadənin belə səhv oxunması əslində ərəb əlifbasının

qaydaları ilə bağlıdır. Çünki ərəb əlifbası ilə yazılan “iki” sözü və “ikən” sonluğu arasında cəmi bir nöqtənin rolu vardır. Lakin şeirin əlyazmasına diqqətlə fikir verdikdə “sığarikən” sözünün birgə yazıldığıнын şahidi oluruq. Digər tərəfdən, əgər Nəsimi yazsaydı ki, “iki cahan”, bəs onda niyə beytin ikinci hissəsində “mən bu cahanlara sığmazam” yazmamışdır. Deməli, söhbət yalnız bir cahandan gedir. İki cahanı bu dünya və o biri dünya adlandıranlar isə dərk etməlidirlər ki, o biri dünya orta əsrlər din aləmində “cahan” deyil, “axirət” adlandırılırdı. Nəsiminin bu məsnəvidə bir dünyadan bəhs etməsi, onun bütün beytlərində hiss olunmuşdur. Lakin, təəssüf ki, “iki cahan” deyən tədqiqatçılar çox güman ki, Nəsimini dərinədən oxumamışdılar. Çünki, Nəsimini daha düzgün dərk etmək üçün onu daha dərinədən və tam diqqətlə oxumaq lazımdır.

Nəsimi bu şeirində “mənəm” deyəndə bütün insanlığı nəzərdə tutur, çünki, Nəsiminin yaradıcılığında eqoizm yox idi. Eqoizm bütün hürufilik ideyalarına zidd bir xüsusiyyət idi. Nəsimi üzünü insana tutub, onu qəflət yuxusundan oyatmaq istəyirdi :

Şəms mənəm, qəmər mənəm, şəhd mənəm, şəkər mənəm,
Ruhi - rəvan bağışlaram, ruhi - rəvanə sığmazam [2, s.8]

Şair bu sözlərlə kamil insanın nələrə qadir olacağını bildirir və insanları əslində bu kamilliyə çatmağa səsləyirdi. Nəsiminin ideyalarında güclü və zəif insan yoxdur. Kamil və cahil insan vardır. Nəsimi sübut edirdi ki, cahil insan həyatı doğru-düzgün dərk etməkdən məhrumdur, ona görə də o, həyatda bütün pisliklərdən istifadə edir, bütün səmavi kitablarda məsləhət görülən “pislik, oğurluq, paxıllıq etmə” ifadələrini unudur. Deməli, cahil insan Allahın varlığını və “haqq-hesab gününü” də başa düşə bilmir. Belə insan kafir deyilmi? Məhz, belə insanları dinə və imana çağırır və öz dövründə baş verən zülm və istibdada son qoyulmanın yolunu bunda axtarırdı.

Nəsiminin “məndə sığarikən cahan” rədifli şeirində daha bir məqama fikir vermək lazımdır. Bütün yaradıcılığı boyu və bu şeirində də Nəsimi cismi varlığı əsas götürməmişdi. Onun ideyalarının əsasında insanın ruhən saflığı və kamilliyi durduğu üçün, o cismin uyuduğu torpağı ikinci cahan sayı bilməzdi. Çünki, növbəti beytlərində də bunu dəqiq ifadə etməkdə idi. Ruhi dünyanın varlığını isə Nəsimi bu şeirin ikinci beytində ifadə etmişdir :

Ərşlə fərşü kafü, nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhu bəyanə sığmazam [2, s.7].

Açıq şəkildə bildirilir ki, insan kamilliyə çatarsa göyü, kainatı, hər yeri fəth etmək qüdrətinə mükəmməl. Nəsimi müsəlman qayda-qanunlarını və Qurani mükəmməl dərk etdiyi üçün insanın bu cür tərənnümlərə layiq olduğunu əminliklə bildirirdi. Çünki, Qurani – Kərimdə də insanın ən uca varlıq olduğu və Yer kürəsində bütün canlı və cansızların ona görə yaradıldığı fəlsəfi formada bildirilmişdi.

Kamil insan obrazını yaratmaq orta əsr ədəbiyyatı üçün yalnız Nəsimiyə məxsus deyildi. Hələ XII əsrdə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi demək olar ki, bütün əsrlərində kamil insan obrazını yaratmış və bu obrazlar vasitəsilə cəmiyyətin də bu şəkildə

formalaşmasını arzulamışdı. Lakin Nizami bu kamilliyə çatmağı əməksevərlikdə, halallıqda, ədalətli olmaqda, insafılıqda və s. axtarmışdır. Nəsimi isə öz yaradıcılığında bu keyfiyyətlərlə insanın Allahı daha yaxşı dərk edəcəyinə ümid bəsləmişdir. Göründüyü kimi, Nəsimi məsələyə dövrünün ictimai-siyasi reallıqlarından yanaşmışdır.

Ta əzəldən padişahımdır Həsən xülqi – riza,
Dünyavi üqbadə sərəcım Hüseyini Kərbəla,
Nuri çeşmimdir imam Zeynül – ibad,
Qıbləğahımdır Məhəmməd, səcdəğahımdır Əli [2, s.327].

Nəsimiyə görə insan xeyirin yüksək pilləsi olan Allahı dərk etməlidir və şərdən qaçmaq üçün mütləq onun sevgisi uğrunda “yanmağı“ bacarmalıdır. Nəsimi şeiriyatında Allaha sevgi o qədər dərin idi ki, Allah aşıqı olan insanları ilahi hesab edirdi.

Nəsimi öz şeirlərində mənəvi saflıq, hikmət, ədalət, sülh, doğruluq və insana dəyər vermə məsələlərinə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Nəsimiyə görə insanın ən başlıca problemi nəfsini təmizləməsi və “yola gətirməsi“ problemidir. Nəsimi cahilliyi və elmsizliyi insanı günaha aparan səbəblər olaraq görürdü. Ona görə də insanları mömin – kafir deyil, arif – cahil kimi qruplaşdırırdı. Nəsimiyə görə heç bir insan dünyaya pis fitrətli olaraq gəlmir. Dünyadakı pis duyğular, dünyanın aldadcılığı insanın əslini tanımasına mane olur. Əsas məsələ bu dünyadakı maneələrdən qurtulmaqdır. Nəsiminin yaşadığı tarixi dövrdə bu ən çətin məsələlərdən biri idi. Lakin, insan kamilləşdikcə hürriyyəti artar və həqiqi fitrətinə dönər. Nəsiminin arzusu da bundan ibarət idi [3, s.57- 58].

Nəsiminin həyatı tarixin qarışıq dövrünə təsadüf edir. Bütün tədqiqatçıların yekdil fikirlərinə əsasən Nəsimi Şamaxı şəhərində doğulmuş, ilk təhsilini Şamaxıda almış, gənc yaşlarından elmə böyük həvəs göstərmiş, klassik Şərq və yunan fəlsəfəsi, ədəbiyyat, astronomiya, məntiq elmlərini dərinlən mənimsəmiş, İslamın əsaslarını, Quranı öyrənmişdir. Bu səbəbdən də Seyid Əliyə İmadəddin, yəni “dinin dayağı“ ləqəbi verilmişdir.

XIV əsrin sonlarında Bakıya gələn Seyid Əli hürufilik təliminin başçısı Fəzlullah Nəimi ilə görüşmüş, hürufilik tərqiətini qəbul etmiş və böyük nüfuz qazanmışdır. Bundan sonra şairin dünyagörüşü və ədəbi istedadı hürufiliyin təsiri altında inkişaf edib formalaşmışdır. 1394-cü ildə Nəimi Naxçıvanda, Əlincə qalasının yaxınlığında işgəncə ilə edam edilmişdir [1, s.11-12].

Nəiminin edam edilməsindən sonra Azərbaycanda qalmaq təhlükəsini duyan bütün hürufilər kimi, Nəsimi də tərki – vətən olur və Təbrizə, oradan da Anadoluya getmişdi :

Məkansız oldu Nəsimi, məkanı yoxdur anın,
Məkana sığmayan ol biməkan məkanı nidər?

– deyən şair ağır bir həyat keçirdiyini bildirmişdir. Ömrü boyu gəzib dolaşan və bir dərviş həyatı keçirən Nəsimi daimi yaşayış yerinin adını çəkmir, özünü “la məkan“ hesab edirdi :

Gövhəri la məkan mənəm, kövni məkana sığmazam.

Göründüyü kimi, Nəsimi yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən “laməkan“ ifadəsi heç də mücərrəd bir ifadə deyil, sadəcə şairin daim gəzib dolaşmağa məhkum edilən ömür yoluna bir

işarədir. Çünki yaradıcılığının ilkin mərhələsində, yəni Şamaxı dövründə “laməkan“ termininə demək olar ki, rast gəlmirik.

İndi isə Nəsimi yaradıcılığında “ənəl həqq“ məsələsinə bir diqqət yetirək. Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, bu terminin işlədilməsi Nəsimiyə Həllac Mənsurun təsirindən irəli gəlir. İkincisi, şair ənəlhəqq söyləməklə insanları haqqa daha çox yaxınlaşdırmaq məqsədini güdür.

Soydular, çıxardılar başdan – ayağa pustunu

Aşiqəm, ah eyləməm, qurbanə xoşdur, yaxşıdır [2, s.320].

Beytdən görünür ki, Nəsimi hətta, son nəfəsində belə Allaha öz məhəbbətini ifadə edir və onun yolunda canını qurban etməyə də hazır olduğunu bildirir.

Beləliklə, Nəsimi yaradıcılığı nə qədər dərinə tədqiq olunub öyrənilsə də, hələ də burada qaranlıq məqamlar qalmaqdadır. Bu isə Nəsiminin yaradıcılığının çox dərin fəlsəfi məqamlarından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H., (1972), İmadəddin Nəsimi: Həyat və yaradıcılığı, Bakı.
2. Nəsimi İ, (2004), Seçilmiş əsərləri, iki cildə, II cild, Bakı.
3. Nemətzadə S., (2008), Seyid, İmadəddin Nəsiminin dünya görüşü fəlsəfə tarixinin obyektinə kimi, Bakı.
4. Şami Nizaməddin “Zəfərnəmə” (tərc. Z.M.Bünyadov), Bakı, 1992.
5. Кулизаде З., (1972), Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку.
6. Gülpınarlı Abdalbaki. Hürufilik Metnleri Katalogu, Ankara,.